

УДК 930-047.37:[167.5:352.07-024.5“1598/1638”Базавл.Січ]
DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2025-51-7>

У ПОШУКАХ НЕІСНУЮЧОЇ СІЧІ: ДЕКОНСТРУКЦІЯ ІСТОРІОГРАФІЧНОГО МІФУ

Посунько Ольга Миколаївна,
*кандидатка історичних наук, доцентка,
завідувачка кафедри історії України
Дніпровського національного університету
імені Олеся Гончара
olgaposunko70@gmail.com
orcid.org/0000-0002-7250-9696*

Молдаванов Євген Вячеславович,
*магістр історії та археології
незалежний дослідник
moldavanoveugen@gmail.com
orcid.org/0009-0005-9275-1251*

Мета статті – на основі комплексного аналізу історичних джерел, картографічних матеріалів та супутникових знімків із залученням сучасних ГІС-технологій, верифікувати існуючі наукові гіпотези щодо місця розташування так званої Базавлуцької Січі та спростувати історіографічний конструкт її існування як стаціонарного укріпленого військово-адміністративного центру. **Методи дослідження** залучено як загальнонаукові (аналізу та синтезу), так і спеціальні історичні: картографічний, джерелознавчий і метод геоінформаційних систем. **Результати дослідження.** Спростовано усталене в історіографії уявлення про існування Базавлуцької Січі як сталого, стаціонарного укріплення запорозького козацтва у Великому Лузі впродовж 1593–1638 рр. На основі аналізу широкого кола писемних джерел, історіографії XVIII–XXI століть, картографічних матеріалів та супутникових знімків із використанням ГІС-технологій встановлено, що: Базавлуцька Січ є історіографічним конструктом, сформованим у другій половині XIX ст. під впливом романтичної інтерпретації минулого та спроби заповнити прогалини у джерелах без належної верифікації. **Висновки.** У результаті проведеного дослідження, здійснено верифікацію припущень щодо місця розташування так званої Базавлуцької Січі. Аналіз виявив відсутність сталої традиції локалізації цього укріплення в історичних джерелах. Основні наративи, які впродовж XIX століття формували уявлення про Базавлуцьку Січ, базуються фактично лише на свідченні Е. Ляссоти 1593 р. Воно жодного разу не повторюється у наступних документах і не підтверджується археологічно. Застосування ГІС-методу дозволило порівняти уявний картографічний образ Січі з реальними ландшафтами Великого Лугу, відкритими після осушення Каховського водосховища внаслідок підриву ГЕС у 2023 році.

Дослідження виявило, що впродовж 1593–1638 років козаки дійсно використовували терени Великого Лугу як місця тимчасового базування. Проте не існує жодних джерельних підстав стверджувати про наявність постійного, стаціонарного укріплення, яке відповідало б ознакам Січі як козацького політико-адміністративного і військового центру.

Ключові слова: Базавлуцька Січ, Великий Луг, ГІС-аналіз, історія запорозького козацтва, козацькі укріплення.

IN SEARCH OF THE NON-EXISTING SITCH: DECONSTRUCTION OF A HISTORIOGRAPHICAL MYTH

Posunko Olga Mykolaivna,
*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Head of the Department of History of Ukraine
Oles Honchar Dnipro National University
olgaposunko70@gmail.com
orcid.org/0000-0002-7250-9696*

Moldavanov Yevhen Vyacheslavovych,
*Master of History and Archaeology
Freelance Researcher
moldavanoveugen@gmail.com
orcid.org/0009-0005-9275-1251*

The purpose of the article is to verify the existing scientific hypotheses regarding the location of the so-called Bazavlutska Sich and to refute the historiographical construct of its existence as a stationary fortified military-administrative centre based on a comprehensive analysis of historical sources, cartographic materials and satellite images using modern GIS technologies. **Research methods** used are both general scientific (analysis and synthesis) and special historical methods: cartographic, source study and geographic information systems. **Results.** The author refutes the idea of the existence of the Bazavlutska Sich as a stable, stationary fortification of the Zaporozhian Cossacks in Velykyi Luh during 1593–1638, which is established in historiography. Based on the analysis of a wide range of written sources, historiography of the XVIII–XXI centuries, cartographic materials and satellite images using GIS technologies, it is established that The Bazavlutska Sich is a historiographical construct formed in the second half of the nineteenth century under the influence of a romantic interpretation of the past and an attempt to fill in the gaps in sources without proper verification. **Conclusions.** As a result of the study, the assumptions about the location of the so-called Bazavlutska Sich were verified. The analysis has revealed the absence of a stable tradition of locating this fortification in historical sources. The main narratives that shaped the perception of the Bazavlutska Sich during the nineteenth century are based, in fact, only on the testimony of E. Lassota in 1593. The application of the GIS method allowed us to compare the imaginary cartographic image of the Sich with the real landscapes of the Velykyi Luh, discovered after the draining of the Kakhovka Reservoir as a result of the hydroelectric power plant explosion in 2023.

The study found that in 1593–1638, the Cossacks did indeed use the territory of Velykyi Luh as a temporary base. However, there is no source evidence to suggest the existence of a permanent, stationary fortification that would meet the characteristics of the Sich as a Cossack political, administrative, and military centre.

Keywords: Bazavlutska Sich, Velykyi Luh, GIS analysis, history of Zaporizhzhia Cossacks, Cossack fortifications.

1. Вступ

У рік 250-річчя від ліквідації Запорозької Січі (1775) активізувалися обговорення деяких питань, так чи інакше пов'язаних з історією запорозького козацтва, історією Січей. Попри усталені твердження, які транслюються насамперед у навчальних матеріалах, історія Січей, проблема їх локалізації, все ще актуальна для історичної науки. Зокрема, не зважаючи на наявність багатьох досліджень, дискусійним залишається питання існування та місцезнаходження Базавлуцької Січі. Серед науковців відсутня однаковість щодо її географічного положення, а деякі підходи суперечать один одному як за логікою аргументації, так і за джерельною базою.

Актуалізують інтерес до даного об'єкту і обставини сучасності: після підриву Каховської ГЕС російськими загарбниками 6 червня 2023 року значні території Великого Лугу стали доступними для досліджень, що відкрило нові перспективи для переосмислення локалізації козацьких укріплень. Зміна рельєфу, осушення колишніх заплав та берегів дало змогу поєднати історичні гіпотези з реальними топографічними даними.

Мета дослідження – на підставі критичного аналізу історичних джерел і залучення сучасних геоінформаційних технологій (ГІС) здійснити верифікацію наявних припущень щодо місцезнаходження Базавлуцької Січі, а також спростувати історіографічну концепцію про її існування як стаціонарного фортифікаційного об'єкта. Для реалізації мети виконані наступні дослідницькі завдання: проаналізовано історіографічні концепції щодо Базавлуцької Січі; встановлено джерела, на яких ґрунтувалися припущення про її локалізацію; застосовано методологію ГІС для просторового аналізу історичних карт і сучасних супутникових знімків; здійснено зіставлення реального геоландшафту з уявним картографічним образом Січі.

Методологічна основа дослідження. В роботі застосовано як загальнонаукові методи аналізу та синтезу, так і спеціальні історичні, зокрема:

історико-джерелознавчий аналіз – для оцінки автентичності та репрезентативності письмових свідчень; історико-картографічний метод – для верифікації топографічних вказівок у джерелах; метод геоінформаційних систем (ГІС) – з метою просторової реконструкції середовища Великого Лугу та співставлення історичних картографічних матеріалів із сучасними супутниковими зображеннями, які дозволили розглядати явище «Базавлуцької Січі» в історичній динаміці, враховуючи зміну локалізацій і характеру запорозьких укріплень. Останнє здійснено з використанням програми Google Earth.

Стаття побудована за логікою поступового розгортання теми: спочатку подається огляд історіографії та джерел, далі – критичний аналіз існуючих гіпотез, після чого запропоновано нове трактування Базавлуцької Січі як рухомого табору з обмеженим часовим існуванням.

2. Аналіз історіографічної традиції

Питання локалізації Базавлуцької Січі відображене в працях істориків від середини XVIII ст. до сьогодення, хоча ступінь уваги до даного об'єкта істотно варіюється. З огляду на характер інтерпретацій та зміну наукових парадигм, доцільно виділити три періоди розвитку історіографії даної теми.

Перший період (1740–1917). Перші згадки про козацькі укріплення в районі Нижнього Подніпров'я з'являються у працях XVIII ст., зокрема у творах С. І. Мишецького (Мышецкий, 1851), О. І. Рігельмана (Ригельман, 1847), однак без прямої згадки про Базавлуцьку Січ. Безпосереднє зацікавлення проблематикою розпочинається у середині XIX ст., коли А. О. Скальковський вперше окреслив хронологічні межі існування так званої «Старої Січі»: 1576–1654 рр. на Чортомлицькому півострові, не вживаючи однак назви «Базавлуцька» (Скальковский, 1841: 156, 157). Уперше термін «Базавлуцька Січ» застосував П. О. Куліш (Кулиш, 1874: 64).

У зазначений період дослідники сформували три основні підходи до локалізації Базавлуцької Січі. Перший – на річці Базавлук поблизу с. Грушівка (Еварницький, 1890: 106; Апостолова, 1903: 67; Грушевський, 1913: 161). Другий підхід – ототожнення Базавлуцької Січі з укріпленням біля Чортомлицького Рогу, при злитті річок Чортомлик, Лапинка, Павлюк і Скарбна (Скальковский, 1841: 156, 157; Брун, 1880: 372; Еварницький, 1898: 109, 110; Грушевський, 1909: 280, 287, 292; Кашенко, 1917: 88; Кашенко, 1918: 74). Третій підхід демонструє розуміння Базавлука не як конкретного географічного пункту, а як узагальненої назви певної частини Великого Лугу (Кулиш, 1874: 64).

Водночас чимало авторів цієї доби, зокрема, М. І. Костомаров (Костомаров, 1859: 17), О. С. Афанасьєв-Чужбинський (Афанасьєв-Чужбинський, 1861), І. Карелін (Карелин, 1875), П. М. Буцинський (Буцинский, 1882), І. М. Каманін (Каманин, 1894), Л. В. Падалка (Падалка, 1894), не згадували Базавлуцьку Січ у своїх працях.

Другий період (1917–1991). У радянську добу, не зважаючи на ідеологічне упередження щодо козацтва, тематика Базавлуцької Січі залишалася у фокусі дослідницької уваги, особливо у зв'язку з археологічними розвідками, викликаними будівництвом Каховської ГЕС. Додатковий імпульс до активізації інтересу був зумовлений ідеологічною кон'юнктурою, зокрема, підготовкою до святкування 300-річчя «возз'єднання» України з Росією (1954), у межах якого історико-культурна спадщина Запорозької Січі розглядалася як частина «спільного минулого» двох народів. У цей час простежуються п'ять варіантів-пропозицій щодо локалізації: 1) заперечення або замовчування існування Базавлуцької Січі як історичного феномену (Гуслистий, 1941); 2) критичний перегляд і спростування археологом Ф. Б. Копиловим (у 1951–1953 рр.) позицій Д. І. Яворницького щодо локалізації (Федорук, 2017: 268, 296); 3) відсутність усталеного погляду, що призводить до мультиваріантних інтерпретацій істориками (Апанович, 1998) та археологами (Федорук, 2017: 268); 4) локалізація Січі біля Чортомлицького Рогу (Голобуцький, 1957: 109); 5) локалізація на річці Базавлук (Богущ, 2004: 197, 198).

Третій період (1991 – по сьогодні). Сучасний етап досліджень (1991–2020-ті рр.) позначений зростанням уваги до козацької спадщини, що виявляється і у продовженні та деталізації раніше сформульованих підходів до локалізації Базавлуцької Січі. Вирізняються наступні підходи: 1) ігнорування теми Базавлуцької Січі або її згадка лише побіжно (Ленченко, 1993); 2) локалізація біля Чортомлицького Рогу (Щербак, 1998; Гуржій, 1997: 15; Жуковський, 2017: 39 – 42); 3) уточнення географічного розміщення з перенесенням акценту

на острів Базавлук, розташований за 4,7 км на південний схід від Чортомлицького Рогу (Стороженко, 2020: 63); 4) збереження нечіткої локалізації або фіксування її невизначеності (Мицик, 1997: 85); 5) нова інтерпретація козацьких укріплень як нестационарних мобільних таборів, що змінювали своє розташування залежно від сезону та обставин (Вирський, 2024: 152, 153).

3. Огляд західної історіографічної традиції

Як в українській історіографії Базавлуцька Січ нерідко залишалася поза увагою або ставилася під сумнів, висвітлення історії її існування в зарубіжній історіографії також не було системним, вона не ставала спеціальним об'єктом дослідження. Праці іноземних авторів здебільшого були спрямовані на вивчення історії українського козацтва в цілому, дипломатичних відносин Східної Європи, або ж на аналіз наукової спадщини попередників.

Попри це, лапідарні згадки про Базавлуцьку Січ трапляються у працях французьких, чеських, польських, американських та британських істориків. Серед них варто виокремити кілька варіантів локалізації або згадок, що мають евристичне значення для розуміння рецепції цього об'єкта за межами України: 1) Ж. Б. Шерер (Scherer, 1788: 177) локалізував Базавлуцьку Січ між Томаківкою та Микитиним; 2) Я. Отто (Otto, 1890: 536) визначав її поблизу гирла річки Базавлук на острові, утвореному її рукавами та озерами Бейкуш і Журавлівське; 3) Т. Корзон (Korzon, 1923: 293) трактував Базавлук не як окремий острів, а як умовну назву лівої частини Великого Лугу – від сучасного Нікополя до острова Скалозубова; 4) Л.-Р. Винар (Wynar, 1975: 32) згадував про укріплення неподалік Томаківки; 5) у працях Л. Лангера (Langer, 2001: 38) та П. Р. Магочія (Magocsi, 2007: 89 – 91) наявні загальні згадки про козацьке укріплення, однак без конкретизації його локалізації.

Ці фрагментарні згадки, хоча й не формують єдиної західної традиції у вивченні Базавлуцької Січі, утім відображають ширший інтерес до просторової організації козацьких осередків і становлять джерело для порівняльного аналізу з вітчизняною історіографією.

Підсумовуючи аналіз історіографії питання, варто зазначити, що першою письмовою згадкою про Базавлуцьку Січ стала публікація французького дослідника Ж. Б. Шерера у 1788 році (Scherer, 1788: 177). У вітчизняній традиції таким свідченням вважається згадка П. О. Куліша (1874), що з'явилася через 86 років (Кулиш, 1874: 64).

Усі висловлені в історіографії гіпотези становлять фактично 11 варіацій інтерпретації місця розташування і самого статусу Базавлуцької Січі: від вказівки на певне місце до ігнорування її як такої. Характерною рисою новітнього етапу вивчення Запорозької спадщини стало суттєве тематичне та

географічне розширення досліджень. Незважаючи на це, комплексна розвідка, присвячена конкретно Базавлуцькій Січі, досі залишається перспективною та актуальною темою для фахового опрацювання.

4. Єдине свідчення і множинні інтерпретації

Міркування щодо локалізації Базавлуцької Січі зводяться, зрештою, до фундаментального питання: чи існувала вона взагалі як стаціонарний військовий осередок? Аналіз джерельної бази та історіографії свідчить про те, що уявлення про Базавлуцьку Січ ґрунтуються переважно на одному-єдиному свідченні – донесенні посланця імператора Рудольфа II Еріха Ляссоти, датованому червнем–липнем 1594 р.: «козаки мали свій табір на острові Базавлук, який називається одним із рукавів Дніпра (Neprs) біля Чортомлика (Dortomlek), або, як вони називають, при чортомлицькому Дніприщі (dartmileczkim Neprzisszczie), розташований близько двох миль» (Lassota, 1866: 210 – 211).

Це повідомлення має сингулярний характер, адже жодного разу не повторюється в інший час – ані до, ані після згаданого періоду. У більш ранніх документах згадується радше сам топонім «Базавлук» або його варіації. Наприклад, у лютому–березні 1552 р. зазначається «Базавлуцький ухід», а 3 січня 1585 р. гетьман Війська Запорозького Іван Оришевський підписав листа до короля польського і великого князя литовського Стефана Баторія «з Низу, на Базавлуці» – ex Niz in Bazawluk (Документи українського козацтва, 2016: 629–630). Крім того, ще взимку 1518 р. повідомлялося, що «за Днепром на Бузовлуцком устьє лежали» татари з кримським ханом на чолі (Вирський, 2021: 120).

Таким чином, поодинокі згадки про локалізацію козацького табору саме «при Чортомлицькому рукаві» серед частини Великого Лугу, яка сприймалася під загальним топонімом «Базавлук» радше виняток, а не правило. Водночас апроксимація цього свідчення на значно ширший хронологічний проміжок – 1593–1638 рр. є науково некоректною. Зокрема, йдеться про універсал гетьмана Стефана-Криштофа Остряниці, датований 20 березня 1638 р., у якому зазначено, що документ було складено у таборі Війська Низового Запорозького «від Базавлука» (Величко, 1855: 135–143), проте Чортомлик у тексті не згадується.

У науці неприпустимо будувати узагальнення на основі сингулярного джерела. Якщо згадка зустрічається один раз, вона є лише фактологічним свідченням; двічі – це може бути випадковістю; лише за умови повторення з певною регулярністю можна говорити про тенденцію або закономірність. У випадку з Базавлуком маємо два маркери: 1594 і 1638 роки, з проміжком у 44 роки, без підтвердження про постійність чи стаціонарність згаданого табору. У зв'язку з цим постає обґрунтоване

припущення, що термін «Базавлуцька Січ» є історіографічною апроксимацією, результатом узагальнення ряду кочових козацьких таборів у Нижньому Подніпров'ї між 1590-ми та 1630-ми роками.

З погляду історичної реконструкції, ймовірно, що якби сучасники запитали запорожців про розташування Базавлуцької Січі, ті просто не змогли б дати виразної відповіді, через відсутність самої концепції стаціонарного об'єкта з такою назвою. Це поняття, вірогідно, є науковим конструктом, вивороченим у другій половині XIX ст.

Варто також зазначити відсутність картографічних згадок про Базавлуцьку Січ як у джерелах XVI–XVII ст., так і в пізніших документах. Тимчасові табори, не фіксувалися на картах, де позначали лише капітальні, довготривалі поселення. Ймовірність існування Базавлуцької Січі як укріпленої одиниці не підтверджується також топографічними чи геостратегічними критеріями.

Створений науковою спільнотою міф про Базавлуцьку Січ видається збірним образом тимчасових таборів-кочовищ, які переносилися щороку на нові місця упродовж 1593 – 1638 років: серед них відомі табір у Базавлуку, який згадується у червні-липні 1594 р. (Lassota, 1866: 210, 2011), табір в урочищі Солоницькому, що на Лівобережжі (1596 р.) (Еварницький, 1895: 128), табір в урочищі Суха Діброва, між Ржищевом та Білою Церквою (1621 р.) (Історія запорозької Січі, 2023: 59], січ в урочищі Щуровському (1620-ті – 1630-ті рр.) (Харлан, 2018: 40 – 47), а також табір в урочищі Старець (1638 р.) (Історія запорозької Січі, 2023: 64). Прототипом для Базавлуцької Січі слугував саме табір, згаданий у червні-липні 1594 р. (Lassota, 1866 : 210, 2011).

Серед усіх висунутих в історіографії версій локалізації Базавлуцької Січі основними, вартими уваги, є шість: 1) між Томаківкою і Микитиним; 2) на острові біля гирла річки Базавлук, поблизу с. Грушівка; 3) біля Чортомлицького Рогу, у місці злиття річок Чортомлик, Лапинка, Павлюк і Скарбна; 4) неподалік Томаківки; 5) на острові за 4,7 км на південний схід від Чортомлицького Рогу; 6) як частина Базавлуцьких плавнів Великого Лугу, без точної прив'язки до конкретного об'єкта.

Наявність такої кількості суперечливих гіпотез свідчить радше про відсутність усталеної традиції локалізації Січі, ніж про її реальне існування як визначеного стаціонарного пункту. Зрештою, частина дослідників, як наприклад, Д. І. Яворницький, який писав: «Коли й ким заснована Базавлуцька Січ і скільки часу вона існувала, цього ми сказати не можемо» (Еварницький, 1892: 68), висловлювали сумніви щодо цього об'єкта. А сучасні історики, як-от Д. С. Вирський, більш відверто і прямо назвали Базавлуцьку Січ «модерним історіографічним міфом» (Вирський, 2021: 152).

5. Контраргументи до основних версій локалізації

У підсумку, підстав вважати Базавлуцьку Січ реальним стаціонарним козацьким укріпленням на теперішньому етапі вивчення немає. Концепт «Базавлуцької Січі» є радше результатом історіографічної конструкції, ніж об'єктивно зафіксованим фактом. Для верифікації цього твердження контраргументуємо кожну з версій.

Версія №1. Першим, хто після ліквідації Запорозької Січі згадав про Базавлуцьку Січ, був не вітчизняний дослідник, а французький історик і географ Жан Бенуа Шерер. У своїй праці (Scherer, 1788: 177) він вказував, що Базавлуцька Січ розташовувалась на однойменному острові між Томаківкою та Микитиним Рогом і існувала в період із 1593 по 1638 рр.

Контраргумент: Шерер не подає джерел або аргументів, на які він спирався. Варто одразу зауважити, що ця версія є сумнівною, оскільки зазначена частина Великого Лугу мала власну назву – Кінські плавні. Базавлуцькі ж плавні починалися від Микитинового Рогу й простягалися на південний захід до острова Скалозуба. Тож укріплення в цьому районі навряд чи могло носити назву Базавлуцького, не в останню чергу через віддаленість від річки Базавлук на понад 40 км.

Версія №2. Розташування на острові неподалік гирла річки Базавлук, поблизу села Грушівка за деякими версіями (Еварницький, 1890: 106; Otto, 1890: 536; Грушевський, 1913: 161; Богущ, 2004: 197, 198).

Контраргумент: Археолог Ф. Б. Копилов перевіряв цю гіпотезу. Під час археологічних експедицій у 1951 та 1953 рр. він дійшов висновку, що урочище «Острів», розташоване неподалік гирла Базавлука, не є островом у географічному сенсі. З огляду на це, дослідник здійснив археологічне обстеження можливих місць табору запорожців 1594 р.: уздовж плавнів від села Покровське до гирла Базавлука, по лівому берегу річок Підпільної та Сандалки, а також по правому берегу Базавлука – від села Кут до залізничного мосту. Особлива увага приділялась урочищу «Острів» поблизу Грушівки.

Як показало дослідження, Базавлуцькі плавні на лівому березі Підпільної та Сандалки під час повені повністю заливаються водою. На території урочища «Острів» знайдено вісім великих ям – саме їх свого часу згадував Яворницький, припускаючи, що це сліди куренів Базавлуцької Січі. Для перевірки двох із цих ям, були закладені шурфи, проте жодних ознак культурного шару виявлено не було. Це свідчить про природне походження заглиблень. Інших слідів помешкань на цій території також не було знайдено (Федорук, 2017: 296). Крім того, Копилов зафіксував, що знайдені ями – це залишки від корчування груш, які колись рясно росли на цій ділянці (Федорук, 2017: 268).

Навіть якщо припустити, що згадані ями могли бути рештками капітальних споруд, слід звернутися до свідчень Еріха Ляссоти, згідно з якими «запорозьке військо стояло на острові Базавлук у вигляді табору (*не Січі – Авт.*)... житлами для козаків слугували шалаші, виготовлені з хмизу та перекриті для захисту від дощу кінськими шкірами» (Lassota, 1866: 210–211). Немає підстав вважати, що хмизові шалаші могли споруджуватися нижче рівня землі, адже через свою легку конструкцію вони не витримували б підтоплення. Тому великі ями жодним чином не корелюють із конструкцією таких тимчасових жител.

Версія №3. Низка дослідників (Скальковский, 1841: 156–157; Брун, 1880: 372; Эварницкий, 1898: 109–110; Грушевський, 1909: 280, 287, 292; Кащенко, 1917: 88; Голобуцький, 1957: 109; Пашенко, 1969: 11–12; Щербак, 1998: 73–81; Гуржій, 1997: 15; Жуковський, 2017: 39 – 42) вважали, що Базавлуцька Січ розташовувалась на острові при злитті річок Чортомлик, Лапинка, Павлюк і Скарбна.

Контраргумент: Названі автори часто спираються на свідчення «Щоденника Еріха Ляссоти із Стеблева», в якому за 9 червня 1594 р. зазначено: «На острові Базавлук, який називається одним із рукавів Дніпра (*Neprs*) біля Чортомлика (*Dortomlek*), або як вони називають – при чортомлицькому Дніприщі (*dartmileczkim Neprziszczie*) (*довжина 4,58 км – Авт.*), близько двох миль стояли козаки у вигляді табору (*не Січі – Авт.*)» (Lassota, 1866: 210–211).

Втім, як слушно зазначав В. О. Щербак, більшість дослідників уникає глибокого аналізу згаданих рядків, часто інтерпретуючи тимчасове розташування козацького табору як наявність стаціонарної Січі. Ба більше, ігнорується подальший фрагмент з того ж джерела: «...житлами для козаків слугували шалаші, виготовлені з хмизу та перекриті для захисту від дощу кінськими шкірами» (Lassota, 1866: 210–211).

Таким чином, з великою ймовірністю йшлося не про укріплену Січ, а про тимчасовий табір. З цієї ж позиції слід тлумачити і згадку Гійома де Боплана, який у середині XVII ст. «застав лише руїни» – найімовірніше, не залишки шалашів із хмизу та шкір, а знищеного фортифікаційного укріплення (Щербак, 1998: 46). Тому, вочевидь, було поєднано два неузгоджених у просторі й часі епізоди.

Крім того, сучасні геоморфологічні дані заперечують існування острова Базавлук у період 1593–1638 рр., тобто в часи, коли мала існувати Базавлуцька Січ (Карта описания реки Днепра, 1739). До 1738 р. ця територія була частиною Чортомлицького мису, й лише після XVIII ст. внаслідок штучного втручання та природних процесів утворився нинішній острів. За свідченням джерел

(Poroguis du Dnepr, 1724; Федорук, 2017: 265), у 1709 р. запорожці, готуючись до оборони, викопали рів між фортецею (яка належала до Чортомлицької Січі) та берегом, щоб унеможливити її захоплення московськими військами. Надалі цей рів став каналом, що відокремив мис і згодом перетворив його на острів.

Про штучне походження острова свідчать також усні джерела. Зокрема, колишній запорожець Михайло Решетняк (1745–1839) зазначав: «Острова не було, а запорожці зробили рів і пропустили воду з Чортомлика, щоб не дався в руки москалям. Був тоді наказний отаман Богуш Яким... він откопавсь от берега, зробив на шпилі (мисі) крепость поставив гармати и велів перенести туди увесь козацький скарб...» (Карелин, 1875: 441).

Схоже свідчення зафіксував і протоієрей Іван Карелін у 1874 р. зі слів сторічної Одарки Білої (с. Капулівка): «...батьки наші розповідали, що запорожці відкопались від берега і запустили воду, щоб московські солдати не забрали їх...» (Карелин, 1875: 441).

Таким чином, маємо справу з першим відомим випадком антропогенного втручання у геоморфологію Великого Лугу, що спричинило утворення нового острова. Ототожнення його з місцем Базавлуцької Січі є помилковим і зумовлене некритичним прочитанням джерел (Скальковский, 1846: 256; Кашенко, 1917: 88).

З наукової точки зору, утворення острова є результатом прискореної водної ерозії – тобто процесу, коли водні потоки з великою швидкістю руйнують ґрунт і вимивають його вниз за течією. У цьому випадку йдеться про лінійну (глибинну та бокову) ерозію, що спричинила зміну русел, розчленування рельєфу та поступове відділення частини суші від материка.

Після прокопування рову між р. Чортомликом (вище за течією) та р. Скарбною (нижче за течією), виникла різниця у висотах і, як наслідок, постійний водний потік, який упродовж століть розмивав ґрунт, перетворив мис на острів. Цей процес продовжується дотепер. За нашими обмірами за допомогою додатку Google Earth, станом на 5 липня 2023 р. ширина Чортомлика між островом і материком становила вже близько 190 м, а розміри острова скоротилися до 240 × 200 м (S = 3,38 га) (Посунько, Молдаванов 2025: 100).

Таким чином, можна зробити висновок: концепція Базавлуцької Січі на острові Базавлук ґрунтується на хибному ототожненні тимчасового табору з укріпленою Січчю та географічній помилці, що зумовлена незнанням геоморфологічної історії цієї місцевості.

Версія № 4. Дослідник Л.-Р. Винар висловив припущення, що Базавлуцька Січ у 1594 р. розташовувалася на острові Базавлук поблизу Томаківки (Wynar, 1975: 32).

Контраргумент: Це твердження спирається на опис, залишений австрійським послом Е. Ляссотою. Однак аналіз першоджерела свідчить, що Ляссота не згадував Томаківку у цьому контексті, натомість чітко вказував на «Чортомлицьке Дніприще» як орієнтир, розташований на 29 км нижче за течією від Томаківки (Lassota, 1866: 210–211).

Крім того, у другій половині XVI ст. територія, яку Л.-Р. Винар описав як місце розташування козацького табору, не називалася Базавлуком. Згідно з даними історичної географії, ця частина Великого Лугу належала до так званих Кінських Плавнів – топоніму, що обмежувався умовною лінією між Микитиним Рогом і урочищем Кам'яний Затон (Чабаненко, 1999: 12–13).

Отже, застосування назви «Базавлуцька Січ» до укріплення в цій місцевості є анахронізмом і географічною невідповідністю: по-перше, через відсутність згадки про Томаківку у Ляссоти, по-друге – через те, що регіон не мав назви Базавлук у зазначеній місцевості, відповідно, і фортифікаційна структура не могла носити таку назву.

Версія № 5. За 4,7 км на південний схід від Чортомлицького Рогу (Стороженко, 2020: 63).

Контраргумент: І. С. Стороженко не надав обґрунтувань своєї локалізації, тому його аргументація залишається незрозумілою. До того ж у своїх викладках він припускався кількох помилок. По-перше, він хибно стверджував, що назва «Базавлуцька Січ» уперше з'явилася в працях Д. І. Яворницького (Стороженко, 2020: 13), хоча, як нами зазначено вище, до нього цей термін вжив П. О. Куліш, а за 88 років до нього – французький дослідник Жан-Бенуа Шерер. Водночас ми погоджуємося із загальним зауваженням автора: у другій половині XVI – першій половині XVII століття Запорозької Січі як певної інституції ще не існувало, а, відповідно, термін «Базавлуцька Січ» не вживався у джерелах цього періоду (Стороженко, 2020: 58).

Версія № 6. Базавлук – це не окрема локація, а частина Великого Лугу, зокрема – Базавлуцькі плавні, комплекс дніпровських островів, що починається зі сходу біля переправи між Микитиним Рогом та Кам'яним Затонем і простягається нижче за течією до острова Скалозубового на заході. Прихильники цієї теорії зазначали, що в одному з таких зарослих островів, у плавнях під назвою луг Базавлук, розташовувався Кіш – тимчасова залога запорожців, що за структурою нагадувала мобільний табір (Куліш, 1874: 64; Korzon, 1923: 293). Він не мав ознак постійного укріплення й кілька разів на рік змінював місце розташування залежно від сезону. У 1590–1591 рр. постійної Січі на Запорозжі ще не існувало. Саме з цього часу походить єдиний на сьогодні опис так званого

«кочовища» запорожців – терміну, що зустрічається в джерелах кінця XVI ст., але без конкретної топографічної прив'язки.

Про переваги системи «запорозького кочування» яскраво свідчить приклад екологічної деградації 1758 р., яка торкнулася стаціонарної Підпільненської (Нової) Січі, заснованої лише 22-ма роками раніше. У зверненнях запорожці вказували на пересихання річища та відсутність прісної води, що призводило до хвороб і передчасних смертей (Вирський, 2021: 120). Подібне бачимо і в описі Єжи Оссолінського 1617 р., коли турецький десант зруйнував укриття козаків у Запоріжжі, згадуються «шалаші», «будки» та човни, проте жодного слова про «Січ» не зафіксовано (Вирський, 2021: 152).

Пошук тимчасового козацького табору, що існував у червні–липні 1594 р. на площі близько 650 га, є на сьогодні малоперспективним з огляду на низку об'єктивних обставин. По-перше, табір мав винятково тимчасову інфраструктуру – легкі дерев'яні й очеретяні конструкції, які не залишили довготривалих слідів (курені, господарські приміщення, переносна церква тощо). По-друге, за понад 430 років ландшафт цієї частини Великого Лугу зазнав істотних змін: зміна русел, меандрів Дніпра, сезонні повені та нашарування або вимивання алювію, які могли повністю перекрити або знищити можливий культурний шар. По-третє, за надто короткий термін існування цього табору (за Ляссотою близько двох місяців) не було можливості для формування сталого культурного шару. Відтак, спроба виявлення цього місця навряд чи принесе нову інформацію або кардинально змінить сучасні уявлення про козацьку добу.

6. Висновки

У результаті комплексного дослідження спростовано усталене в історіографії уявлення про існування Базавлуцької Січі як стаціонарного укріплення. На основі аналізу писемних джерел, історіографії, картографічних матеріалів та використання сучасних ГІС-технологій встановлено, що

Базавлуцька Січ є історіографічним конструктом, сформованим в середині XIX століття під впливом романтичної інтерпретації історії. Згадки про неї в джерелах обмежуються єдиним свідченням 1594 р., яке не підтверджується іншими джерелами та не має археологічних доказів.

З'ясовано, що Базавлук не був конкретним місцем, а являв собою територію – частину масиву плавнів Великого Лугу між Нікополем та Кам'яним Затonom і нижче за течією до острова Скалозубова. Місце, що в історіографії фігурує як «Січ», слід розглядати не як стаціонарне капітальне укріплення, а як тимчасову дислокацію козацького війська. У структурі запорозького козацтва «Січ» мала специфічні ознаки: стаціонарність (багаторічне існування), укріплення (оборонні рови та вали), інституції (рада, курені, церква, архіви), тощо. Тимчасовий табір у Базавлуку не відповідає цим критеріям.

За допомогою сучасних геоінформаційних технологій здійснено порівняння картографічних джерел XVIII–XIX століть із сучасними супутниковими зображеннями. Це дозволило уточнити природні особливості території Великого Лугу, що підтвердило відсутність локалізації Базавлуцької Січі в тому вигляді, як її уявляли попередні дослідники.

У світлі результатів дослідження пропонується переглянути традиційний порядок існування та локалізацію Запорозьких Січей, виключивши Базавлуцьку Січ із усталеного списку історичних укріплень. Це дослідження свідчить про необхідність критичного ставлення до історичних джерел та узагальнень, а також актуалізує потребу в інтеграції новітніх технологій у гуманітарні дослідження для точнішої реконструкції історичної реальності.

Результати цієї роботи відкривають нові можливості для вивчення топографії запорозьких Січей та козацьких осередків. Подальші дослідження повинні зосереджуватися на критичному переосмисленні локалізацій та змісту історичних свідчень, а також на уточненні картографічних даних, що можуть пролити світло на динаміку існування Запорозьких Січей.

Література:

1. Апанович О. М. Чортomлицька Запорозька Січ: До 345 річниці заснування. К.: Укр. козацтво, 1998. 80 с.
2. Апостолова А. Запорожье: страна и народ. Харьков: тип. Шмерковича, 1903. 136 с.
3. Афанасьев-Чужбинский А. С. Поездка в Южную Россию. Санкт-Петербург: [В тип. Мор. м-ва], 1861. Ч. 1: Очерки Днепра, 1861. 465 с.
4. Богуш П. М. Січі на Нікопольщині (До 500-річчя заснування українського козацтва). Геликон. № 3. Нікополь: Нікопольська міська друкарня, 2004. С. 196–205.
5. Брун Ф. К. Черноморье. Сборник исследований по исторической географии Южной России (1852–1877 г.): [в 2 ч.]. Одесса: Тип. Г. Ульриха, 1879 – 1880. 277 с.
6. Буцинский П. Н. О Богдане Хмельницком. Харьков: Типография М. Зильберберга, 1882. 240 с.
7. Величко С.В. Летопись событий в Юго-западной России в XVII-м веке / Сост. Самоил Величко (1670–1728), б. канцелярист Канцелярии Войска Запорожского, 1720. Т. 3. К., 1855. 597 с.
8. Вирський Д. С. Війна на Півдні: хроніки степового прикордоння України (XVI – середини XVII ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2024. 292 с.

9. Вирський Д. С. Річ Посполита про козаків (1560-і – початок 1650-х рр.). Київ : НАН України, Ін-т історії України, 2021. 288 с.
10. Голобуцкий В. А. Запорожское казачество. Киев: Гос. изд-во полит. лит. УССР, 1957. 461 с.
11. Грушевський М. С. Иллюстрированная история украинского народа : Переработка 3-го изд. Санкт-Петербург: Вестник знания, 1913. 366 с.
12. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Т. 7 : Козацькі часи – до року 1625. Репр. відтворення вид 1909 р., 1995. 624 с.
13. Гуржій О. І. Як запорожці в Петра I «вольності» виборювали. *Київська старовина*, 1997. Т. 5, № 317. С. 12–23.
14. Гуслистий К. Г. Нариси з історії України. Вип. 3. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII століття (60-ті роки XVI – 30-ті роки XVII століття). К., 1941. 184 с.
15. Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги. Упорядники В. Брехуненко, Ю. Мицик, В. Щербак. К.: Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського, 2016. 608 с.
16. Эварницкий Д. И. Вольности запорожских казаков : историко-топографический очерк. Санкт-Петербург: Типо-литогр. и фото П. И. Бабкина, 1898. 405 с.
17. Эварницкий Д. И. Вольности запорожских казаков: Ист.-топогр. очерк. Санкт-Петербург: тип. И.Н. Скороходова, 1890. 385 с.
18. Эварницкий Д. И. История запорожских казаков. СПб., 1895. Том 2. 633 с.
19. Жуковський М. П. Про місце розташування Базавлуцької та Чортомлицької Січей. *Заповідна Хортиця*: зб. наук. пр.: до 50-ї річниці створення заповідника на о. Хортиця. Ред. кол.: О. П. Мірущенко (відп. ред.) та ін.]. Запоріжжя: ПП Антіпов В. І., 2017. С. 39–50.
20. Історія Запорозької Січі. 2-ге вид. / Ред. кол.: В. Смолій (відп. ред.), В. Щербак (наук. ред., упоряд.), В. Горобець, О. Гуржій, Т. Чухліб. Київ: Арій, 2023. 240 с.
21. Каманин И. К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого. *Чтения Императорского общества Нестора Летописца*. Киев, 1894. Кн. 8. Отд. 2. 94 с.
22. Карелин И. Запорожские городища. *Записки Императорского Одесского общества истории и древностей*. Т. 9. Одесса, 1875. С. 433–442. URL: http://history.org.ua/LiberUA/e_dzherela_zooi_1875/e_dzherela_zooi_1875.pdf
23. Карта описания реки Днепра от Хортицкаго острова до Казик-Эрменя с показанием мелей и камня и с выме[рами] фарватера и положения берегов ... [1,5 версты в 1 см]. Б. м., 1739. На полотне. Рукоп. 1 к. (2 л.); 47x85 см. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_ir/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21R EF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00000642
24. Кащенко А. Ф. Великий Луг Запорозький. Катеринослав: [б.в.], 1917. 107 с. URL: https://flickr.com/photos/alexander_volok/albums/72177720295395862/
25. Кащенко А. Ф. Оповідання про славне військо запорозьке низове. 4-те вид. Катеринослав, Ляйпціг: Українське видавництво в Катеринославі, 1918. 368 с.
26. Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce, T.2: Epoka przedrozbiorowa. 2nd ed. Lwow-Warszawa-Krakow : Wydawnictwo Zakładu narodowego im. Ossolonskich, 1923. 522 p. URL: <https://archive.org/details/korzon-dzieje-wojen-i-wojskowosci-w-polsce-t.-2-wyd.-2-1923/mode/2up>.
27. Костомаров Н. И. Богдан Хмельницкий. Исторические монографии и исследования. Кн. 4. Т. 9–11. Санкт-Петербург, 1904. 739 с.
28. Кулиш П. А. История воссоединения Руси: в 3 т. Т. 1: От начала колонизации опустошенной татарским погромом Киево-Галицкой Руси до начала Столетней козацко-шляхетской войны, Санкт-Петербург : Обществ. польза, 1874. 363 с.
29. Langer L. N. Historical Dictionary of Medieval Russia. Connecticut : Rowman & Littlefield Publishers, 2001. 322 p. URL: https://www.google.com/books/edition/Historical_Dictionary_of_Medieval_Russia/Y8I6EAAAQBAJ?hl=ru&gbpv=1.
30. Lassota von Steblau E. Tagebuch des Erich Lassota von Steblau : nach einer Handschrift der von Gersdorff-Weicha'schen Bibliothek zu Bautzen herausgegeben und mit Einleitung und Bemerkungen begleitet. Halle : G. Emil Barthel, 1866. 230 p. URL: <https://www.digitale-sammlungen.de/de/view/bsb10064476?page=1&q=Bazawluk>
31. Ленченко В. О. Запорозька Січ у картах, планах та кресленнях XVII – XVIII ст. *Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва*. Зб. наук. статей. К., 1993. С. 19–22.

32. Magocsi P. R. Ukraine. An Illustrated History. Toronto : University of Toronto Press, 2007. 352 p. URL: <https://www.google.com/books/edition/Ukraine/pN-MBgAAQBAJ?hl=ru&gbpv=1>.
33. Мицик Ю. А. Козацький край: Нариси з історії Дніпропетровщини XV–XVIII ст. Дніпропетровськ: Видавництво Дніпропетровського держуніверситету, 1997. 176 с.
34. Мышецкий С. И. История о казаках запорожских : как оные издревле зачалися, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся, сочиненная от инженерной команды / Издана со списка, хранящегося в библиотеке князя Михаила Семеновича Воронцова, Одесским обществом истории и древностей. Одесса : Гор. тип., 1851. 92 с. URL: https://www.flickr.com/photos/alexander_volok/albums/72177720310672506/
35. Ottův slovník naučný: illustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí. V Praze: J. Otto, 1890. sv. 3. 536 s. URL: <https://kramerius5.nkp.cz/uuid/uuid:79d1c3e0-0a06-11e5-b309-005056825209>
36. Падалка Л. В. По вопросу о существовании Запорожской сечи в первые времена запорожского казачества. Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1894. 41 с.
37. Poroguis du Dnepr au-dessus de Kamenosaton. Cartes manuscrites de la collection Joseph Nicolas Delisle des territoires de la Russie entre 1724 et 1729. 1 file : ms. et col. ; 106 x 96,5 cm. Bibliothèque nationale de France, GE BB-124 (100RES). URL: https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv_1b55003129z?rk=21459;2
38. Посулько О., Молдаванов Є. Послідовність та локалізація козацьких Січей: нові підходи. *Дослідження з історії і філософії науки і техніки*. 2025. Т.34. №1. С. 92–111.
39. Ригельман А. И. Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще, отколь и из какого народа оные происхождение свое имеют, и по каким случаям они ныне при своих местах обитают... Собрано и составлено чрез труды инж.-ген.-майора и кавалера Александра Ригельмана, 1785–86 г. [Ч. 1–4]. М.: О-во истории и древностей рос., 1847. 766 с. URL: https://www.flickr.com/photos/alexander_volok/albums/72177720297891325/with/51985568171
40. Скальковский А. А. История Новой-Сечи, или Последнего Коша Запорожского. Одесса, 1841. 461 с.
41. Скальковский А. А. История Новой-Сечи, или Последнего Коша Запорожского. Издание второе. Ч. III. Одесса, 1846. 314 с.
42. Scherer J. – B. Annales De La Petite-Russie Ou Histoire Des Cosaues Saporogues Et Des Cosaques De L'Ukraine. Paris : L'Harmattan, 2015. 496 p. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Sherer_Zhan-Benua/Annales_de_la_Petite-Russie_fr.pdf?PHPSESSID=0d5kdpfj5m3b0fcn9ve8o3kht7.
43. Стороженко І. С. Скільки саме було Запорозьких Січей за всю історію українського козацтва?: монографія. Дніпро: ЛІРА, 2020. 216 с.
44. Федорук Я. О. Археологічні експедиції 1951 і 1953 років з вивчення Запорозьких Січей перед затопленням Каховським водоймищем. *Україна в Центральній-Східній Європі*, 2017. Вип. 17. С. 254–318. URL: http://resource.history.org.ua/publ/Ucse_2017_17_18
45. Харлан О. В. Стара козацька Січ в урочищі Щуровському: до питання локалізації. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. Зб. наук. статей, 2018. № 27. С. 40–47. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kharlan_O/Stara_kozatska_Sich_v_urochyschi_Schurovskomu_do_pytannia_lokalizatsii.pdf.
46. Чабаненко В. Великий Луг Запорозький: Історико-топонімічний словник. Запоріжжя. 1999. 331 с.
47. Щербак В. О. Базавлуцька Січ (1593–1638 рр.) *Козацькі січі (нарис з історії українського козацтва XVI–XIX ст.)*. В. Смолій (відп. ред.), В. Щербак (наук. ред.), Т. Чухліб (упоряд.). Київ–Запоріжжя, 1998. С. 45–64.
48. Щербак В. О. Базавлуцька Січ. *Пам'ять століть*. № 4, 1998. С. 73–81.
49. Wynar L. R. Habsburgs and Zaporozhian Cossacks: The Diary of Erich Lassota Von Steblau, 1594. Littleton : Ukrainian Academic Press, 1975. 144 p.

References:

1. Apanovych, O. M. (1998). Chortomlytska Zaporozka Sich: Do 345 richnytsi zasnuvannia [Chortomlytska Zaporizhian Sich: To the 345th anniversary of its founding]. K.: Ukr. kozatstvo [in Ukrainian].
2. Apostolova, A. (1903). Zaporozh'e: strana i narod [Zaporozhye: country and people]. Har'kov: tip. Shmerkovicha. [in Russian].
3. Afanas'ev-Chuzhbinskij. A. S. (1861) Poezdka v Juzhnuju Rossiju. Ch. 1: Ocherki Dnepra [Trip to Southern Russia. Part 1: Essays on the Dnieper]. Sankt-Peterburg: [V tip. Mor. m-va]. [in Russian].
4. Bohush, P. (2004). Sichi na Nikopolshchyni (Do 500-richchia zasnuvannia ukrainskoho kozatstva) [Sich in Nikopol region (To the 500th anniversary of the founding of the Ukrainian Cossacks)]. Helykon. No. 3. Pp. 196–205. [in Ukrainian].
5. Brun, F. K. (1879–1880). Chernomor'e. Sbornik issledovanij po istoricheskoy geografii Juzhnoj Rossii (1852–1877 g.) [Black Sea Region. Collection of studies on the historical geography of Southern Russia (1852–1877)]: [in 2 parts]. Odessa: Tip. G. Ulriha/ 277 p. [in Russian].

6. Bucinskij, P. N. (1882) O Bogdane Hmel'nickom [About Bohdan Khmelnytsky]. Har'kov: Tipografija M. Zil'berberga. [in Russian].
7. Velichko, S. (1855). Letopis sobytij v Jugo-zapadnoj Rossii v XVII-m veke [Chronicle of events in South-West Russia in the 17th century]. Vol. 3. Kiev. 597 p. [in Russian].
8. Vyrs'kyi, D. S. (2021). Rich Pospolyta pro kozakiv (1560-i – pochatok 1650-kh rr.) [The Polish-Lithuanian Commonwealth about the Cossacks (1560s – early 1650s)]. Kyiv: NAN Ukrainy, In-t istorii Ukrainy, 2021. 288 p. [in Ukrainian].
9. Vyrs'kyi, D. S. (2024). Viina na Pivdni: khroniky stepovoho prykordonnia Ukrainy (XVI – seredyny XVII st.). [War in the South: Chronicles of the Steppe Borderland of Ukraine (16th – mid-17th centuries)]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
10. Holobutskyi, V. O. (1994). Zaporozke kozatstvo [Zaporozhian Cossacks]. Kyiv: Vyshchashk. 539 p. [in Ukrainian].
11. Grushevskij, M. S. (1913). Illjustriruvannaja istorija ukrainskogo naroda : Pererabotka 3-go izd. [Illustrated history of the Ukrainian people: Revision of the 3rd ed.]. Sankt-Peterburg: Vestnik znaniya. [in Russian].
12. Grushevs'kyi, M. S. (1995). Istoriiia Ukraïny-Rusy: v 11 t., 12 kn. Redkol.: P. S. Sohan (holova) ta in. T. 7: Kozats'ki chasy – do roku 1625 [History of Ukraine-Rus': in 11 vols., 12 books. Ed. board: P. S. Sohan (chair) et al. Vol. 7: Cossack times – until 1625]. Repr. of the 1909 ed. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
13. Hurzhii, O. I. (1997). Yak zaporozhtsi v Petra I «volnosti» vyboriuvaly [How the Cossacks fought for «volnosti» from Peter the Great] *Kyivska starovyna*. T. 5, № 317. pp. 12–23. [in Ukrainian].
14. Huslysty, K. H. (1941). Narysy z istorii Ukrainy. Vyp. 3. Vyzvolna borotba ukrainskoho narodu proty shliakhetskoi Polshchi v druhii polovyni XVI i v pershii polovyni XVII stolittia (60-ti roky XVI – 30-ti roky XVII stolittia) [Sketches from the history of Ukraine. Issue 3. The struggle of the Ukrainian people against the gentry of Poland in the second half of the 16th and first half of the 17th centuries (1660s – 1730s)]. K. [in Ukrainian].
15. Dokumenty ukrainskoho kozatstva XVI – pershoi polovyny XVII st.: universal, lystuvannia, uhody, prysyahy (2016). [Documents of the Ukrainian Cossacks of the sixteenth and first half of the seventeenth century: universals, correspondence, agreements, oaths] Compiled by V. Brekhunenko, Yu. Mytsyk, V. Shcherbak. Kyiv: Instytut ukrainskoi arkhheohrafiï ta dzhereloznavstva imeni M.S. Hrushevskoho. 608 p. [in Ukrainian].
16. Evarnitskii, D. I. (1890). Vol'nosti zaporozhskih kozakov: Ist.-topogr. ocherk. [Liberties of the Zaporozhian Cossacks: Historical and topographic essay]. Sankt-Peterburg: tip. I.N. Skorohodova. [in Russian].
17. Evarnitskii, D. I. (1898). Vol'nosti zaporozhskih kazakov: istoriko – topograficheskij ocherk [Liberties of the Zaporozhian Cossacks: a historical and topographic essay]. Saint Petersburg: Tipo-litografiya i foto P. I. Babkina. [in Russian].
18. Evarnitskii, D. I. (1895). Istorija zaporozhskih kozakov [History of the Zaporozhian Cossacks] (Vol. 2). Saint Petersburg: Tipografiya I.N. Skorohodova [in Russian].
19. Zhukovskiy M. P. (2017). Pro mistse roztashuvannia Bazavlutskoi ta Chortomlytskoi Sichai [About the location of the Bazavlutska and Chortomlyk Sichs] *Zapovidna Khortytsia: zb. nauk. pr.: do 50-yi richnytsi stvorennia zapovidnyka na o. Khortytsia*. [Protected Khortytsia: a collection of scientific papers: to the 50th anniversary of the establishment of the reserve on Khortytsia Island]. O. P. Mirushchenko (ed.) and others. Zaporizhzhia: PP Antipov V.I. pp. 39–50. [in Ukrainian].
20. Istoriiia Zaporozkoi Sichii. (2023) 2-he vyd. Editorial team: V. Smolii (executive editor), V. Shcherbak (scientific editor, compiler) and others. Kyiv: Arii. 240 p. [in Ukrainian].
21. Kamanin, I. (1894) K voprosu o kozachestve do Bogdana Hmel'nickogo [On the issue of Cossacks before Bohdan Khmelnytsky]. Chtenija Imperatorskogo obshhestva Nestora Letopisca. Kn. 8. Otd. 2. Kiev. [in Russian].
22. Karelin I. (1875). Zaporozhskie gorodishha [Zaporozhye fortified settlements]. Zapiski Imperatorskogo Odesskogo obshhestva istorii i drevnostej, 9, 433–442. [in Russian].
23. Karta opisaniya reki Dnepra ot Hortickago ostrova do Kazik-Ermenya s pokazaniem melej i kamenya i s vyme[rami] farvatera i polozheniya beregov ... [1,5 versty v 1 sm] [Map of the Dnieper River from Khortytsky Island to Kazik-Ermen, showing shoals and rocks...] B. m., 1739. Na polotne. Rukop. [On the canvas. Manuscript] 1 k. (2 l.); 47h85 sm. Natsionalna biblioteka Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho [Vernadsky National Library of Ukraine] URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_ir/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21D-BN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00000642
24. Kashhenko, A. F. (1917) Velikij Lug Zaporozh's'kij [The Great Zaporizhzhian Meadow]. Katerinoslav: [b.v.]. [in Russian].
25. Kashchenko, A. F. (1918) Opovidannia pro slavne viisko zaporozhske nyzove [The story of the glorious Zaporozhian grassroots army]. 4-te vyd. Katerynoslav, Liaiptsih: Ukrainske vydavnytstvo v Katerynoslavi. [in Ukrainian].

26. Korzon, T. (1923) *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce*, T.2: Epoka przedrozbiorowa. 2nd ed. Lwow-Warszawa-Krakow: Wydawnictwo Zakładu narodowego im. Ossolonskich. 522 p. URL: <https://archive.org/details/korzon-dzieje-wojen-i-wojskowosci-w-polsce-t.-2-wyd.-2-1923/mode/2up>. [in Polish]
27. Kostomarov, N. I. (1904) *Bogdan Hmel'nickij. Istoricheskie monografii i issledovanija* [Bohdan Khmelnytsky. Historical monographs and research]. Kn. 4. Vol. 9–11. Sankt-Peterburg. [in Russian].
28. Kulish, P. A. (1874). *Istoriya vossoedineniya Rusi : Ot nachala kolonizatsii opustoshennoj tatarskim pogromom Kievo-Galickoj Rusi do nachala Stoletnej kozacko-shljahetskoy vojny* [History of the reunification of Rus: From the beginning of the colonization of Kievan-Galician Rus devastated by the Tatar pogrom to the beginning of the Hundred Years' Cossack-Noble War] (Vol. 1). Sankt-Peterburg: Obshchestvo pol'skaja. [in Russian].
29. Langer, L. N. (2001). *Historical Dictionary of Medieval Russia*. Connecticut: Rowman & Littlefield Publishers. 322 p. URL: https://www.google.com/books/edition/Historical_Dictionary_of_Medieval_Russia/Y8I6EAAAQBAJ?hl=ru&pgbpv=1.
30. Lassota von Steblau, E. (1866). *Tagebuch des Erich Lassota von Steblau : nach einer Handschrift der von Gersdorff-Weicha'schen Bibliothek zu Bautzen herausgegeben und mit Einleitung und Bemerkungen begleitet*. Halle: G. Emil Barthel. 230 p. [in German] URL: <https://www.digitale-sammlungen.de/de/view/bsb10064476?page=1&q=Bazawluk>
31. Lenchenko, V. O. (1002). *Zaporozka Sich u kartakh, planakh ta kreslenniakh XVII – XVIII st.* [Zaporozhian Sich in maps, plans and drawings of the 17th – 18th centuries]. *Arkheolohichni doslidzhennia pamiatok ukrainskoho kozatstva*. Zb. nauk. statei. Pp. 19 – 22. [in Ukrainian].
32. Magocsi, P. R. (2007). *Ukraine. An Illustrated History*. Toronto: University of Toronto Press. 352 p. URL: <https://www.google.com/books/edition/Ukraine/pN-MBgAAQBAJ?hl=ru&pgbpv=1>.
33. Mytsyk, Yu. A. (1997). *Kozatskyi kraj: Narysy z istorii Dnipropetrovshchyny XV – XVIII st.* [Cossack land: Essays on the History of Dnipropetrovsk Region in the XV – XVIII centuries]. Dnipropetrovsk: Vydavnytstvo Dnipropetrovskoho derzhuniversytetu. 176 p.
34. Mishetskii, S. I. (1851). *Istoriya o kazakakh zaporozhskikh: kak onie izdrevle zachalisya, i otkuda svoe proiskhozhdenie imeyut, i v kakom sostoyanii nakhodyatsya, sochinennaya ot inzhenernoi komandi* [The history of the Zaporozhian Cossacks: how they were conceived in ancient times, and where they originated from, and in what state they are now, composed by the engineering team]. Odessa: Gorodskaja tipografiya. [in Russian].
35. Otto, J. (1890). *Ottův slovník naučný: illustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí*. V Praze. sv. 3. 536 p. URL: <https://kramerius5.nkp.cz/uuid/uuid:79d1c3e0-0a06-11e5-b309-005056825209> [in Czech].
36. Padalka, L. V. (1894). *Po voprosu o sushchestvovanii Zaporozhskoi sechi v pervie vremena zaporozhskogo kazachestva* [On the question of the existence of the Zaporizhian Sich in the early days of the Zaporizhian Cossacks]. Kiev: Tipografiya G. T. Korchak – Novickogo [in Russian].
37. Poroguis du Dnepr au-dessus de Kamenosaton. *Cartes manuscrites de la collection Joseph Nicolas Delisle des territoires de la Russie entre 1724 et 1729*. 1 file : ms. et col. ; 106 x 96,5 cm. Bibliothèque nationale de France, GE BB-124 (100RES). URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b55003129z?rk=21459;2>
38. Posunko, O., Moldavanov, Ye. (2025). *Poslidovnist ta lokalizatsiia kozatskykh Sichei: novi pidkhody* [The sequence and localization of the Zaporozhian Sich: new approaches]. *Studies in history and philosophy of science and technology*. T. 34. № 1. pp. 92–111. [in Ukrainian].
39. Rigelman, A. I. (1847). *Letopisnoe povestvovanie o Maloj Rossii i ee narode i kozakah voobshhe, otkol' i iz kakogo naroda onye proishozhdenie svoe imeyut, i po kakim sluchajam oni nyne pri svoih mestah obitajut* [A chronicle narrative about Little Russia and its people and the Cossacks in general, where and from what people they have their origin, and by what circumstances they now live in their places]. Moscow: Obshchestvo istorii i drevnostej ros. [in Russian].
40. Skalkovskiy, A. A. (1841). *Istoriya Novoj – Sechi, ili Poslednego Kosha Zaporozhskogo* [The History of Nova Sich, or the Last Sich of Zaporizhia]. Odessa. 461 p. [in Russian].
41. Skalkovskiy, A. A. (1886). *Istoriya Novoj-Sechi, ili Poslednego Kosha Zaporozhskogo* [The History of Nova Sich, or the Last Sich of Zaporizhia]: T. 3. Odessa, 1846. 314 p. [in Russian].
42. Scherer, J.-B.(2015) *Annales De La Petite-Russie Ou Histoire Des Cosaues Saporogues Et Des Cosaques De L'Ukraine*. Paris: L'Harmattan. 496 p. [in French]. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Sherer_Zhan-Benua/Annales_de_la_Petite-Russie_fr.pdf?PHPSESSID=0d5kdpfj5m3b0fcn9ve8o3kht7
43. Storozhenko, I. S. (2020). *Skilky same bulo Zaporozkykh Sichei za vsiu istoriiu ukrainskoho kozatstva?* [How many Zaporozhian Siches were there in the entire history of the Ukrainian Cossacks?] Dnipro: Lira. [in Ukrainian].
44. Fedoruk, Ya. O. (2017). *Arkheolohichni ekspeditsii 1951 i 1953 rokiv z vyvchennia Zaporozkykh Sichei pered zatoplenniam Kakhovskym vodoimyschem* [Archaeological expeditions of 1951 and 1953 to study the Zaporozhian Sich before the flooding of the Kakhovka reservoir]. *Ukraina v Tsentralno – Shkhidni Yevropi*, (17), 254–318 [in Ukrainian].

45. Kharlan, O. V. (2018). Stara kozatska Sich v urochyschi Shchurovskomu: do pytannia lokalizatsii [The Old Cossack Sich in the Shchurovsky tract: to the question of localization] *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini* [New Research on Monuments of the Cossack Era in Ukraine] Collection of scientific articles. № 27. pp. 40–47. [in Ukrainian]. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kharlan_O/Stara_kozatska_Sich_v_urochyschi_Schurovskomu_do_pytannia_lokalizatsii.pdf
46. Chabanenko, V. Velykyi Luh Zaporozkyi: Istoryko-toponimichnyi slovnyk. Zaporizhzhia [Velykyi Luh Zaporizhzhia: Historical and toponymic dictionary]. 1999. 331 p.
47. Shcherbak, V. O. (1998). Bazavlutska Sich (1593–1638 rr.). *Kozatski sichi (narysy z istorii ukrainskoho kozatstva XVI–XIX st.)* [Cossack Sich (essays on the history of the Ukrainian Cossacks of the 16th and 19th centuries] Editorial team: V. Smolii (executive editor), V. Shcherbak (scientific editor, compiler) and others. Kyiv – Zaporizhzhia. pp. 45–64. [in Ukrainian].
48. Shcherbak, V. O. (1998). Bazavlutska Sich. *Pamiat stolit.* № 4. pp. 73–81. [in Ukrainian].
49. Wynar, L. R. (1975). Habsburgs and Zaporozhian Cossacks: The Diary of Erich Lassota Von Steblau, 1594. Littleton: Ukrainian Academic Press. 144 p.

Стаття надійшла до редакції 01.07.2025

Рекомендована до друку 05.08.2025

Опублікована 12.09.2025